

Muriel SPARK

Jean Brodie kisasszony fénykora

Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015, 160 p. ISBN 978-963-236-821-4,

Dósa Attila

A neves angol kritikus, Frank Kermode 1967-ben így próbálta védeni Spark regényművészetét: „Muriel Spark, korunk legjobb és legnagyobb igényű regényírója mindenképpen sikeresnek mondható, egyetlen dolgot leszámítva: nem hajlandók őt komolyan venni” (id. BÉNYEI Tamás: *Az ártatlan ország*, 370). Az ugyanebben az évtizedben nálunk megjelent két Spark-kritika mintha Kermode véleményét lett volna hivatva alátámasztani: Szöllősy Klára Spark katolicizmusát találta komolytalannak, míg Nemes László Spark detektívregény-szüzséit ítélte felszínesnek (*Nagyvilág*. 1963/5; 1966/5). Spark szigetországi recepciója a hatvanas évek óta gyökeresen megváltozott. Részben David Lodge kilencvenes évekbeli tanulmányainak köszönhetően, katolicizmusa és posztmodern pastiche-ként is értelmezett kísérleti narratívái ellenére ma már a konzervatív kritikai fősodor is a legnagyobb hatású kortárs prózaírók között tartja számon a skót származású írónőt. Nálunk azonban Spark megítélése lényegében nem fejlődött a hatvanas évek óta: rosszabb esetben érdektelenség, jobb esetben felszínesség jellemzi a műveihez való magyarországi hozzáállást. Az előbbit, az érdektelenséget mutatja a kevés magyar fordítás: az első Spark-regény megjelenése, 1957 óta eltelt közel hat évtizedben huszonekét regényéből mindössze négy jelent meg magyarul önálló kötetben (Borbás Mária, Bart István és Róna Éva fordításában), valamint további két kisregénye látott napvilágot a *Nagyvilág* című folyóirat lapjain (Göncz Árpád és Kada Júlia fordításában). – Érdekes adalék, hogy a Miskolci Egyetem korábbi hallgatója, Kovács István fordításában jelent meg szintén a *Nagyvilágban* (2006/11–12) Spark első jelentős novellája, *A Szeráf és a Zambézi*. – Utóbbira, a felszínességre pedig példa a legújabb, ötödik magyar nyelvű kötet, a *Jean Brodie kisasszony fénykora*, mely 2015 elején a L'Harmattan kiadónál jelent meg Váradi Péter fordításában.

Spark leghíresebb regénye, a *The Prime of Miss Jean Brodie* 1961 végén jelent meg a Macmillan kiadónál, miután a *The New Yorker* egy különszámot szentelt neki 1961. október 14-én. A címszereplő Miss Brodie állítólag haladó szemléletű tanárnő, akit Spark saját gyermekkori élményei alapján teremtett, de a fiktív Marcia Blane Leányiskola alsó tagozatában tanít az 1930-as évek Edinburghjában. Brodie tanárnő a tananyagot nagyvonalúan mellőzi, s inkább saját szerelmi életéről, kedvenc olvasmányairól, illetve a fasiszta Olasz- és Németországban töltött vakációiról mesél lelkesen osztályának – melyből kiválaszt hat lányt, hogy beteljesítsék az életet, amit ő képtelen megélni. Brodie tanárnő ugyanis vénkisasszony, aki sosemvolt vőlegényét kedvenc költői (Robert Burns, John Keats és Wilfred Owen) életrajzából ollózza össze, és kettejük románcát olvasmányjaiból plagizálja, miközben viszonyt kezd a családos rajztanárral, és megpróbálja elvetetni magát az agglegény énektanárral. Végzős tanítványai közül kiválasztja a legcsinosabbikat, Rose-t, hogy folytassa a

házasságtörő viszonyt, s a legeszesebbiket, Sandyt, hogy kémkedjen utánuk. MacKay igazgató is kémkedik, de ő Brodie tanárnő után: indokot keres, hogy elbocsássa a minden valószerűség szerint felforgató szemléletű és erkölcstelen magánéletű kollégáját, de bizonyítékot nem talál. Sandy, aki évek óta nyomoz Brodie tanárnő szerelmi élete után, váltja Rose-t az énektanár szeretőinek sorában, és készségesen szállítja az igazgatónőnek a várt bizonyítékot. Brodie tanárnőt elbocsájtják fasiszta nézetei miatt, s anélkül hal meg, hogy valaha is biznyságot szerezne: kedvenc tanítványa árulta el. Részben a bukott bálvány elleni lázadásból Sandy később apácának áll, és váratlan sikert arat különös, pszichológiai témájú könyvével, melyet Brodie tanárnő élete és alakja inspirált.

A művelt átlagolvasó számára is szembeötlő a Spark története alapját képező iskolaregény-szüzsé (moly.hu), mely a magyar olvasó számára többek között Szabó Magda és Ottlik Géza regényeiből ismerős, s melyet annyian és annyiféleképpen használtak már (Louisa May Alcottól Rudyard Kiplingig és Charlotte Brontë-től J. K. Rowlingig), hogy lehetetlen röviden felsorolni összes alakváltozatát. A számos cselekményváltozat közül Spark azt az altípust használja fel, melyben egy karizmatikus tanár követőket toboroz tanítványai között, felkelést szít az iskola konzervatív vezetése ellen, de miután radikálisan megváltoztatja kedvenc tanítványai világképét, egyikük mégis elárulja, s így távoznia kell az iskolából. A hollywoodi típusú filmek is előszeretettel alkalmazzák ezt a plotverziót – lásd a *Holt költők társaságát* (Peter Weir, 1989) vagy a *Mona Lisa mosolyát* (Mike Newell, 2003) – a benne rejlő hatalmi és lélektani konfliktusok és a személyiségfejlődés ábrázolásának lehetősége miatt.

Spark regénye azonban több és más, és Miss Brodie sem egy sokadik Keating tanár úr típusú idealista. Egyrészt mert a látszólag szabadgondolkodó tanárnő önző célok érdekében manipulálja környezetét, másrészt mert Spark egyszerre több cselekménytípust asszimilál és ír tovább. Ezek közé tartozik a krimi, hiszen a tanárnő Oidipuszként önmaga után nyomoz, mikor a lányok árulóját keresi – azonban jó detektívhez (és tanárhoz) méltatlanul képtelen feltenni a helyes kérdéseket, ami így nem-azonos hasonmására, Sandyre marad. Az elveszett narratíva utáni hermeneutikai kutatás és a jó és gonosz erők párharca mitikus keretet adnak az ennek az egyébként konkrét kortörténeti kontextusba ágyazott szövegnek, és így Spark a keresésmítosz (*quest story*) női változatát (vagy más értelmezés szerint annak paródiáját) hozza létre. Az üdvözülés kiismerhetetlenségével és a kiválasztottság megjósolhatatlanságával kapcsolatos gazdag katolikus és protestáns konnotációk függvényében olvasták már Spark szövegét egyszerű teológiai parabolaként és a newmani doktrína tézisregényeként is, de a diabolikus tulajdonságokkal rendelkező Brodie tanárnő fordított színeváltozása olyan epiztemológiai kétségeket ébreszt Sandyben, melyek véleményem szerint jobban értelmezhetők a szimulákrum baudrillard-i logikáját követve. Baudrillard szerint ugyanis azáltal, hogy a szimuláció megbontja a valóság és illúzió közötti bináris és viszonyt, a szimulákrum nem váltható át többé a valóságra, s így nem csak helyettesíti, hanem egyenesen elpusztítja a valóságot: ilyen szimulákrummá válik Brodie tanárnő is. Bényei Tamás szerint ugyanakkor Spark regényei gyakran önmaguk lehetséges olvasati stratégiáit allegorizálják (*Az ártatlan ország*, 37), amit ebben a regényben a Brodie és Sandy közötti végtelen (ön)tükrözéses

(el)hasonulás, illetve az utolsó mondatból az elsőbe visszavezető végtelenített narratíva önreferencialitása teremt meg. A szöveg olvasható nem utolsósorban női bildungnarratívaként is, mely az autentikus én megteremtéséről szóló, de valójában a patriarchális struktúrákat megszilárdítani hivatott fejlődésregény műfaját feminista szempontból írja át (és tovább).

A magyar nyelven megjelent kötet külsőre tetszetős, de Váradi Péter fordítása sajnos kívánnivalókat hagy maga után. A magyar olvasóknak ötvennégy évet kellett várniuk Spark világhírű regényére, ezért még egy kicsit tudtak volna várni, amíg valaki átnézi és korigálja ezt a láthatóan sebtében készített fordítást. Ugyanis szó szerint a könyv minden lapjára jut egy elírás: Sandy helyett „Sindy”, Douglas helyett „Doublas”, „Helena” helyett „Helene”, illetve hiányzik egy szó („is”) az utolsó záromondatából, mely így értelmetlen. De hemzsegnek a stilisztikai hibák is: a „Lowther úr alacsony volt, hosszú testtel és kurta lábakkal” típusú mondataiban a fordító következetesen az angol mondatszerkezeteket követi, a páros testrészek megnevezését pedig mindig többes számban használja. – Ezek szerint, ha látok egy kék szemű lányt, akkor azt kell mondanom róla, hogy „Anna egy lány, kék szemekkel”? Található a fordításban képzavar, például a szemünket nem, legfeljebb a tekintetünket tudjuk valakibe belefűrní. Illetve van még triviális félfordítás: a *tee wood* nem „teafa” (a szövegben ennek nincs értelme, sőt a tea angolul nem *“tee”*), hanem az a fából készült labdatartó, amire az elütési helyen a golflabdát felhelyezik – és így még a következő mondat iróniája is értelmet nyer. Ugyanis, mint megtudjuk, azért fogyott el a rajzszen és a vázlatpapír, mert Monica öt perspektívából is lerajzolta a labdatartót: ami azért komikus, mert akárhonnán is nézzük, az mindenhol egyforma.

Néhány további fordítási hiba a könyv elejéről, a teljesség igénye nélkül. Nem felsőbb iskolába, hanem az iskola felső tagozatába léptek a lányok (6); Sandy pedig nem rágógumival, hanem kalapgumival (*a strip of elastic*) rögzítette a kalapot, és nem az arcához, hanem a fejéhez (7). Miss Brodie nem „élőre”, hanem előre nyújtotta, és nem a karjait, hanem a karját; a szaltót pedig nem vetik, hanem ugorják, és Eunice egyébként is bukfencet (*somersault*) vet – előbbit nehéz volna a konyha padlóján kivitelezni (8). A 14. lapon: „A ködös és érett gyümölcskihordás ideje” egyszerűen értelmetlen fordítás, másrészt a fordító nem ismeri fel, hogy Miss Brodie monológja jelöletlen idézetet tartalmaz John Keats *Az őszhöz* című ódájából (“Season of mists and mellow fruitfulness”), mely Tóth Árpád fordításában például így hangzik: „Halk párák s édes ízek évszaka”.

Szintén a 14. lapon: az *Armistice* nem egyszerű „tűzszünet”. A tűzszünet („ideiglenes vagy helyi érvényű fegyvernyugvás”) angolul *ceasefire*, míg az *armistice* jelentése „általános fegyverszünet vagy fegyvernyugvás”. Az *Armistice* pedig, így, nagy kezdőbetűvel írva az első világháborút lezáró fegyverszünetre utal, amikor 1918. november 11-én Németország aláírja a feltétel nélküli fegyverletételről szóló szerződést. Ha Miss Brodie szeretője „a tűzszünet” előtt egy héttel halt meg, felveti a kérdést, hogy melyik tűzszünetről van szó? A háborúban több ideiglenes tűzszünet volt: de sem az előző, sem a következő mondatból nem tudjuk meg, hogy Miss Brodie melyikre gondolna. Miss Brodie csak még szentimentálisabbá és sorsszerűbbé teszi kitalált szeretője halálát azzal, hogy egy héttel a fegyverletétel előtt vet véget

életének. Mert Hugh fiktív alak, akinek képlékeny és melankolikus élettörténetét Miss Brodie saját olvasmányaiából (például középkori skót balladákból és Tennyson verseiből) és a már említett költők életrajzaiból gyúrja össze: Burns, a tehetséges falusi legény, Keats, aki elhervadt, mint egy virág, és Owen, aki pontosan egy héttel a háború vége előtt esett el.

A By what means did your ladyship write these words? magyarul nem „vajon mit akart kifejezni ezekkel a szavakkal”, hanem hogyan, milyen eszközzel írta a szavakat a csónak oldalára, amire Shalott úrnője meg is adja a választ: ecsettel és festékkel (25). Az ünnepek neveit (még a „halloween”-t is) magyarul kis kezdőbetűvel írjuk (23); a műalkotások címét sem írjuk csupa nagy kezdőbetűvel, tehát „A Tavasz Születése” (52) így helytelen. Ugyanitt: a lányok nem „szárnyalva”, hanem magabiztosan (*with flying colours*) fognak átmenni a vizsgákon; az *Elder* jelentése itt nem „idősebb”, hanem presbiter (51); a *banners* pedig magyarul nem „rongyok”, hanem lobogók (41). „A diszkréció a bátorság nagyobbik fele” (56): vajon mit jelent a mondat, amit a fordító leírt? Helyesen: „Jobb félni, mint megijedni”.

Amikor a harmincadik lapon megláttam a „*Jean Eyre*”-t, így, nos, itt letettem a könyvet. Később taláломra mégis újra kinyitottam, és a nyolcvanharmadik lapon a következőket találtam. A „Lowther úr nagy háza...” kezdetű mondat fordításából egyszerűen kimaradt egy tagmondat: „ahol Mr. Lowther teljesen egyedül lakott” – nem mindegy a további cselekmény szempontjából. Ez a mondat: „Amikor Rose visszatért, kezei vázlatfüzetekkel és faszénnel telve, mögötte Teddy Lloyd érkezett, hasonlóképpen felpakolva” szintén egy az egyben követi az angol mondat szórendjét. Szerintem ilyet nem mondunk: egyrészt idegen a mondat szerkezet, másrészt magyarul „tele van a kezem”, nem pedig „telve vannak a kezeim”. Brodie kisasszony „karjait Rose vállal köré fonva...”: miért van a „váll” többes számban? Még az eredetiben is mindkét főnév (*arm* és *shoulder*) egyes számban van, tehát Brodie tanárnő egyszerűen Rose vállára tette a karját – vagy legfeljebb átkarolta a vállát, mégpedig egyik karjával, és nem kezdett el a tanítványával ölelkezni a rajztanár előtt. Brodie kisasszony „vázlatpapírt és faszénet igyekezett beszerezni”: a *want* ige itt nem szándékra utal, hanem azt jelenti, hogy valaki valaminek a híján van, azaz kifogyott valami – mégpedig a rajzszen, és nem a faszén: utóbbival nem szoktunk rajzolni. A műterem szobát én rajzteremnek fordítanám, a *hoarse voice* pedig érdes hang és nem „krákogó hang”. Majd az utolsó oldalra lapoztam, ahol ezeket találtam: a „Brodie kisasszony örömmel hallotta volna [...], amilyen vétkekkel élek” az eredetiben *sinner as she was*. Sandy tehát nem magát, hanem Brodie tanárnőt találta bűnös léleknek, és mindez nem jelen, hanem múlt időben van – nem mindegy. A *clutched the bars of her grille* jelentése nem „lecsukva a beszélőnyílást”, hanem Sandy a rácsot markolta. Ez nyilván arra utal, hogy bár Sandyt részben a katolikus vallást megvető Miss Brodie elleni lázadás motiválta az áttérésre, mégsem képes megszabadulni a tanárnő fojtogató hatásától, hanem csapdába ejtve érzi magát: a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt.

A regény egyik ironikus részletében Sandy szemtelenül gratulál a rajztanár „gazdaságos” módszeréhez, mely akárkiről készített portréját Miss Brodie-hoz teszi hasonlónak, s Sandy is ugyanezt a módszert követi Miss Brodie elárulásakor. Az olvasó

(és a regénykritikus) számára még érdekesebbé teszi a szöveget, hogy maga Spark is a gazdaságosság elvét követte a regény megírásakor, melynek eredménye a kulcsszavak poliszémiája és ismételtetése által létrehozott rendkívüli, szinte már balladai tömörség. Jó példa a címben szereplő *prime*, melynek (egyik) főnévi jelentése „élete dele”, „valami legjobb része”: az élete virágjában lévő Miss Brodie arra biztatja lányait, hogy ők is vegyék észre és használják ki életük teljét. Melléknévként a *prime* „elsőrendű”, „kitűnő” stb. – csupa olyan tulajdonság, mely Miss Brodie-nak a lányokkal kapcsolatos ambícióira utal. A szó igei jelentései is relevánsak: Miss Brodie „előkészíti” a lányokat az (általánosan) kiszabott életre, és „kitanítja” őket, hogy mit mondjanak, ha rendhagyó órái közben rájuk nyit az igazgató. Ami pedig a kollokációkat illeti: Brodie tanárnő maga az „első mozgató” (*prime mover*), aki Jézus travesztíjaként tanítványokat gyűjt maga köré és kiszabja végzetüket, és a „prímuszám” (*prime number*), aki, mint Kálvin Istene, csak eggyel és önmagával osztható. Ez a poliszémia magyar fordításban sajnos szükségszerűen elvész.

Nem szükségszerű viszont a másik kulcsszó, a *set* jelentésvesztése, ami a jelen fordításban hol „csapat”, hol „csoport”. A fordítói következetlenség egyrészt nem tükrözi Spark (még az angol nyelvben is szokatlan) nyelvi ökonómiáját, másrészt, ami ennél is fontosabb és lényegesen befolyásolja a magyar olvasó szövegértését, az az, hogy a *set* jelentése nem csoport vagy csapat, hanem „politikai érdekcsoport, klikk” (Ország). A csoport „valamilyen tekintetben együvé tartozó személyek összessége”, illetve, mint a csapat, „valamely feladatra egységbe tömörült szervezett alakulat” (ÉKSz). Nos, a Brodie-lányoktól semmi sem áll távolabb, mint a közös cél gondolata: megvetik a csapatsportokat és inkább golfoznak (lásd *tee wood*), a fasiszta Miss Brodie pedig pedagógiai, politikai és feminista szempontból is határozottan ellenzi a csapatszellem (*team spirit*) eszméjét. Ezzel szemben a „klikk” – amelyet a fordító használhatott volna – Miss Brodie „önző céljai érdekében tömörült vagy szervezkedett csoport” (ÉKSz): az eliteskedő lányokról messziről látszik, hogy Miss Brodie-hoz tartoznak, aki az általa létrehozott politikai érdektársaság Caesarhoz hasonló karizmájú „mozgatórugója” és „miniszterelnöke” (lásd megint: *prime*), és persze diktátora, akit még az igazgató sem tud „lemondásra” (*resign*) kényszeríteni.

A fűszöveg szerint a könyv fordítója az ELTE fordítói mesterszakán végzett... Nos, Várad Péter fordítása olyan szöveg, mely állatorvosi lóként az angoloról magyarra történő fordítás során elkövethető összes lehetséges hibát felvonultatja: a stilisztikai hibáktól és a félrefordításoktól a képzavarig, megfűszerezve elírásokkal és tárgyi tévedésekkel. Mint ilyen, kitűnően lehetne használni fordításgyakorlat órákon abból a célból, hogy a hallgatók keressék meg, azonosítsák be és javítsák ki a különböző típushibákat. Ami azért kár, mert Muriel Spark *The Prime of Miss Jean Brodie* című regénye a kortárs angol nyelvű irodalom egyik nagy klasszikusa, mely magyar fordításban ennél sokkal jobb sorsot érdemel.